

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kentleşme sürecinin öncü kent döneminin ubaid ve uruk evreleri (M.Ö.5000-3100)

Alev ERARSLAN*, İlknur AKTUĞ KOLAY

İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Taşkışla, 34437, Taksim, İstanbul

Özet

Bu makalede, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin başlangıç evresi kentleşme sürecinin ilk aşaması olan Öncü Kent Dönemi'nin Ubaid (M.Ö.5000-3900) ve Uruk (M.Ö.3900-3100) dönemleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu dönemler kentleşmeyi etkileyen faktörler olan sosyo-politik, ekonomik ve teknolojik yapıları ve bir yerleşmeyi köy yerleşmesinden ayıran ve kent toplumlarının sosyal organizasyonundaki temel nitelikteki kentsel özellikler olan kurumsallaşmış merkezi otorite, yüksek seviyeli uzmanlaşma, belirgin sosyal tabakalaşma ve organize olmuş dış ticaret açısından incelenmiş ve bu dönem yerleşmelerinin niteliği ve bu bölgelerin kentleşme sürecinin başlangıç evresi olan Öncü Kent Dönemi'nin Ubaid ve Uruk Dönemleri'ndeki durumu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, öncü kent dönemi, ubaid dönemi, uruk dönemi.

The ubaid and uruk phases of the proto-urban period of urbanisation process of the east and southeast anatolia regions (5000-3100 B.C.)

Abstract

In this study it was tried to elucidate the Ubaid (5000-3900 B.C.) and Uruk (3900-3100 B.C.) periods of the Proto-Urban Period which is the first phase of the urbanisation process of the East and Southeast Anatolia Regions. Ubaid Culture of Southern Mesopotamian origin and which dates back to V thousand B.C. constituted the first cultural period of Proto-Urban Period, the first phase of initial stages in the urbanization process of East and Southeast Anatolia, which is defined in two stages: Proto-Urban and First Urban Periods. Uruk Culture, which is another South Mesopotamia culture and which dates back to second half of IV thousand B.C. These periods have been examined with historical background, social-political, economical and technological organization which are the factors affecting the urbanization, and then according to the institutionalised central authority, the high level of specialization, the prominent social stratification and the organised long-distance trade, which are the most important urbanistic characteristics peculiar to the urban settlements and the fundamental changes in the urban society. In this manner, it is tried to elucidate the Proto-Urban Period of the East and Southeast Anatolia Regions which are the initial/early stages of the urbanisation process of East and Southeast Anatolia Regions. And it is seen in the early stages of the proto-urban period, which is the first phase of the urbanisation process of the regions, the urbanisation process of these two regions is under the impacts of Ubaid and Uruk cultures which are the Southern Mesopotamian origin. But at the end of this period local Anatolian city model bearing same peculiarities begins to form in each regions.

Key Words: Urbanisation, proto-urban period, ubaid period, uruk period..

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Alev ERARSLAN. a_eraslan@dostmail.com; Tel: (212) 236 62 08.

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde tamamlanmış olan 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde kentleşme sürecinin başlangıç evreleri (M.Ö.5000-1900)' adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 15.06.2004 tarihinde dergiye ulaştırılmış, 09.09.2004 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 30.06.2006 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Giriş

İnsan topluluklarının yaşadıkları yerleşme yerlerinin türlerini belirleyen kriterlere göre yerleşmelere köy, kasaba veya kent adı verilir. Bu yerleşme türlerinden kent, birçok yönden incelenmesi gereken karmaşık bir olgudur. Ekonomik, politik, teknolojik ve sosyolojik boyutlarını kapsayan tanımı ile kent ırk, etnik köken ve kültür bakımından farklılaşmamış fertlerden oluşan, kapalı bir toplum yapısı ve uzmanlaşmamış ekonomiye sahip küçük homojen topluluk olan köyün tersine ırk, etnik köken ve sosyo-ekonomik statü olarak farklılaşmış heterojen gruplardan oluşan, karmaşık bir teknoloji ve iş bölümüne dayanan bir ekonomik yapısı olan, nüfusu artmış, kamusal yönetimi barındıran yerleşme olarak tanımlanır. Demografik tanımı ile kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması olarak tanımlanan ve insan topluluklarının evriminde yerleşik düzene geçiş kadar temel bir aşama oluşturmuş olan kentleşmeyi tanımlarken ise bu nüfus hareketini yaratan ekonomik ve toplumsal değişmelere yer vermek gerekir. Toplumun ekonomik, teknolojik, sosyal ve politik yapısındaki değişimlerden doğan kentleşme, teknolojik ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan ve insan davranış ve ilişkilerinde değişikliklere yol açan nüfus birikimi süreci, olarak tanımlanır (Keleş, 1993). Ekonomik öğenin kentleşmede özel bir ağırlığı vardır ve bu yüzden kentleşme tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyine geçiş, olarak da tanımlanabilir. Bu geçiş tüm üretim denetleme işlevinin kentlerde toplanmasını zorunlu kıldığı gibi, kentlerin büyümesine ve yoğunluk kazanmasına, heterojenlik ve bütünleşme derecelerinin artmasına yol açmıştır (Tekeli, 1997).

Bu tanımlardan yola çıkılarak kentlerin temel özelliklerini belirten kent kriterleri oluşturulduğunda, her bölgenin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bazı farklılıklar bulunmakla birlikte, bir yerleşmeyi köy yerleşmesinden ayıran ve kent toplumlarının sosyo-politik ve ekonomik organizasyonundaki temel nitelikteki kentsel özelliklerin kurumsallaşmış merkezi otorite, yüksek seviyeli uzmanlaşma, belirgin sosyal ta-

bakalaşma ve organize olmuş dış ticaret, olduğu görülür. Bu çalışmada Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin başlangıç evresi kentleşme sürecinin ilk aşaması olan "Öncü Kent Dönemi"nin Ubaid ve Uruk evreleri, kentleşmeyi etkileyen faktörler olan sosyo-politik, ekonomik ve teknolojik yapıları ile bu kentsel nitelikler açısından incelenerek, bu dönem yerleşmelerinin niteliği ve bu bölgelerin kentleşme sürecinin başlangıç evreleri aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Öncü-Kent dönemi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin başlangıç/erken evresi kentleşme sürecinin ilk dönemini oluşturan "Öncü Kent Dönemi"nin ilk aşamaları her iki bölge için de Ubaid ve Uruk kültürel dönemlerinden oluşmaktadır.

Bu dönemin ilk kültürel evresi M.Ö.5000-3900 yıllarına tarihlenen ve Güney Mezopotamya kökenli bir kültür olan Ubaid Kültürü'dür. Kent toplumlarına özgü bir çok yapısal özelliğin oluşmaya başladığı ve kentleşmenin ortaya çıkışına zemin hazırladığı için kentleşmeye giden süreçte önemli bir yere sahip olan bu dönem politik ve ekonomik kurumsallaşma, dolayısıyla merkezileşme, ürünün ve iş gücünün üzerindeki denetim, sosyal ve ekonomik eşitsizlik, yüksek dereceli uzmanlaşma, organize olmuş dış ticaret ve teknolojik gelişme gibi kentleşme açısından çok önemli politik, ekonomik ve toplumsal olayların temellerinin atıldığı bir dönemdir (Frangipane, 2000). Yaygın inanışa göre sulu tarım sonucu oluşan artı ürün/tarım açısından zengin ancak kereste ve teknoloji için gerekli olan her türlü maden ve değerli taş gibi hammaddeden yoksun bir bölge olan Güney Mezopotamya bölgesinde doğmuş olan bu kültür, Ubaidli tüccarların bu maddelerce zengin olan bölgelerle yoğun ticaret ilişkisine girmesi ve zamanla bu ticaret ağını geliştirmeleri sonucu bu bölgelerde kendi yerleşme modellerine dayalı ticaret kolonileri kurmalarıyla yayılmıştır. Organize olmuş ticaret ağının önemli göstergeleri olan bu ticaret kolonileri, konum olarak genellikle hammadde kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuştur. Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya'da bir Ubaid ticaret kolonisi

olan Değirmentepe yerleşmesi bulunur. Güneydoğu Toroslar'daki bakır yataklarına yakın bölgede, bazı bölgesel farklılıklar içermekle birlikte tamamen Ubaid mimarisine göre kurulmuş olan yerleşme bir metalurji merkezidir. Yerleşmede bölgedeki bakır yataklarının işletilmesiyle elde edilen bakırlarla gerçekleştirilen yoğun metalurjik aktivitenin göstergesi tüm yapılarda bulunan bakır ve pota cürufları ile bakır ergitilmesinde kullanılan fırınlardır. Yapılarda bulunan damga mühürler, her biri farklı mührün baskısını taşıyan mühür baskıları ile mühürlü kapaklar yerleşmede var olan bölgelerarası ticaretin yoğunluğuna işaret eder (Esin, 1985). Yerleşmede görülen bir diğer büyük çaplı ticaret de çakmaktaşı aletlerdir. Bunun göstergesi olarak ise tüm yapılarda çuvallar içerisinde on binlerce çakmaktaşı parça ve atıkları bulunur (Harmankaya vd. 1998). Yerleşmede metalurji üretimi dışında gerçekleştirilen bir diğer aktivite de seramik üretimidir. Birkaç grupta toplanan seramikler arasındaki en büyük grubu, önemli bir teknolojik gelişmeye işaret eden ve yavaş dönen çark anlamındaki turnette yapılmış, biçim ve boyutları hemen hemen standartlaşmış Coba Kaseleri olarak adlandırılan kaplar oluşturur. Yerleşmedeki GK yapısının boyut olarak en büyük, buluntu açısından en zengin ve çok daha fazla yoğunlukta mühür, mühür baskısı ve mühürlü-mühürsüz kapak içermesinden dolayı yerleşmenin yönetici ailesine ait olduğu düşünülür (Esin, 1998). Ancak mühürlerin ev ortamında kullanıldığı ve "Aile Tarzı Yönetim" veya "Evden Yönetilen Ekonomi" olarak adlandırılan bu yönetim şekli, kent toplumlarında olması gereken politik bir kurumdan oluşan kurumsallaşmış bir yönetim şekli değildir. Yerleşmenin sosyo-politik ve ekonomik organizasyonu merkezi otoriteyi temsil eden ve yerleşmenin yöneticisini oluşturan bu aile tarafından gerçekleştirilmektedir. Yerleşmede farklı ekonomik ve sosyal sınıfların varlığı ise henüz görülmemektedir.

Öncü-Kent Dönemi'nin ikinci kültürel evresi M.Ö.3900-3100 yıllarına tarihlenen Uruk Dönemi'dir. Bu dönemin M.Ö.3900-3500 yılları ile 4.bin yılın ilk yarısına tarihlenen dönemi kuzey Mezopotamya ve Anadolu'da "Yerel Geç Kalkolitik Çağ" veya "Kontak Öncesi Dönem" ola-

rak adlandırılır. Bu dönemde henüz bu bölgelerde Uruk Kültürü etkileri görülmez. Tamamen yerel kültürere ait özelliklerin görüldüğü bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Arslantepe VII, Norşuntepe, Korucutepe ve Fatmalı-Kalecik, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise Hacinebi A-BI yerleşmeleri bulunur. Bu yerleşmelerde özellikle madencilik alanında yüksek düzeyli bir teknoloji ve uzmanlaşma görülür. Bu yerleşmelerden Norşuntepe, Arslantepe VII ve Hacinebi yerleşmelerinde bakır üretimi yapılırken, Korucutepe ve Fatmalı-Kalecik yerleşmelerinde bakırın yanı sıra gümüş ve kurşun üretimi de yapılmaktadır. Bu metallerin ticaretinin yapıldığının göstergesi ise dönemin kuzey ve güney Mezopotamya yerleşmelerinde Anadolu kökenli hammadde ve bitmiş madeni nesnelere varlığıyla kanıtlanmaktadır. Bu dönem yerleşmeleri bir diğer kentsel nitelikteki özellik olan sosyal tabalaşma açısından incelendiğinde ise yerleşmelerde bulunan zengin gömü hediyesi içeren elit mezarları, farklı mimari ve iç buluntu nesnelere sahip elit konutları ile iş gücü organizasyonundaki alt tabakadaki işçilerin varlığı bu tabakalaşmaya işaret etmektedir. Bu yerleşmelerde kurumsallaşmış merkezi yönetim ile ilgili olarak Norşuntepe ve Hacinebi A-BI yerleşmelerinde kamusal yapıların varlığına dair bazı kalıntılar olmakla birlikte henüz bunlarla ilgili tam bilgi edinilememektedir (Frangipane, 2002) (Stein, 1999). Ancak Arslantepe VII yerleşmesinde ekonomik ve politik yönetimin merkezileştigiine işaret eden büyük bir kamu yapısı (tapınak) ortaya çıkarılmıştır. Burada 4.bin yılın ilk yarısında henüz hiçbir Mezopotamya etkisi olmadan tamamen yerel, ücretsiz iş gücü ve ürünün toplanıp yeniden dağıtımına dayalı idari kontrolü kapsayan bir merkezileşme vardır (Frangipane, 2001). Bunun göstergesi ise yapıda bulunan çok sayıda mühür baskısı ile alt tabakadaki iş gücünün göstergesi olan işçilere yemek dağıtımında kullanılan seri üretim kaseleridir. Yani bu yerel toplumlar tamamen Uruk Kültürü'nden bağımsız olarak kompleks toplumlar olarak da adlandırılan kent toplumlarına özgü özellikler taşımaktadır.

Dönemin M.Ö.3500-3100 yılları ile 4.bin yılın ikinci yarısına tarihlenen evresinde ise Güney

Mezopotamya kökenli Uruk Kültürü çevre bölgeler olan İran, Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile Anadolu'ya yayılmaya başlar.

Araştırmacı Guillermo Algaze bu yayılmanın nedenini artan ürün sonucu çoğalan nüfus, gelişen elit sınıf, kentler ve erken devlet yapısı neticesinde, sistemin ve elitlerin ihtiyacı olan prestij nesnelere yoksun olan güney Mezopotamyalılar'ın bu maddelerce zengin olan çevre bölgelere yayılması olarak açıklar (Algaze, 1993). Araştırmacının bu yayılmanın amacı ve niteliğiyle ilgili olarak geliştirdiği ve "Dünyanın En Eski Koloni Ağ Sistemi" adını verdiği teoriye göre, Geç Uruk Dönemi'ndeki yayılmanın amacı, kendisinde olmayan hammaddelere sahip olan bölgelerin ekonomik kaynaklarını işletmektir. Bu amaçla Uruklu yönetici ve tüccarlar hammadde kaynakları açısından zengin olan çevre bölgelerdeki stratejik önemi olan noktalara kentsel nitelikte Uruk ticaret ağının idari merkezleri olan koloni, istasyon ve ileri karakol olarak tanımlanan üç tip yerleşme kurmuşlardır (Algaze, 1993). Bunlardan yönetim merkezi pozisyonundaki koloniler büyük, istasyon ve ileri karakollar ise küçük yerleşmelerdir (Algaze, 1993).

Uruklu tüccarlar Anadolu'da da koloni ve istasyonlar kurmuştur. Bunlardan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Samsat, Kargamış, Şadi Tepe, Tiladir Tepe, Kum Ocağı ve Komeçli Höyük yerleşmeleri Uruk ticaret ağının idari merkezleri niteliğindeki koloni tipi yerleşmelerdir (Algaze, 1993). Bunlardan en büyüğü 17.5 hektar ile Samsat, 12 hektarla Tiladir Tepe ve 8 hektarla Şadi Tepe yerleşmeleridir (Algaze, 1993). Bu üç yerleşmede bulunan Uruk Dönemi tapınak ve kamu yapılarının mozaik süslemesinde kullanılan kilden konik çiviler ve bu dönemin mühür türü olan silindir mühürler ile iş gücü organizasyonundaki değişikliğe işaret eden ve merkez kurumlara/yöneticilere sadece yemek karşılığında çalışan alt sınıfın/işçilerin varlığına işaret eden devrik ağızlı kaseler, bu yerleşmelerde bulunan yönetsel kamusal alanların varlığını göstermektedir (Algaze, 1993). Ancak bu yerleşmelerden hiç birinde tüm plan veren bir yapı bulunamamıştır. Bölgede bulunan ikinci tür

Uruk yerleşmesi ise istasyon türü yerleşmeler olan Hassek Höyük ve Hacnebi B2 yerleşmeleridir. Her iki yerleşmede de Uruk mimarisine göre yapılmış kamusal alanlar bulunmaktadır. Tüm bu yerleşmelerde yönetici sınıfın oturduğu kamusal alanlar/akropoller ile yerleşmenin diğer sakinlerinin oturduğu alanlar/aşağı şehir ayrılmıştır. Bu durum bu dönemde en iyi Hassek Höyük yerleşmesinde görülür. Burada içinde idari nitelikteki kamu yapılarının bulunduğu etrafı surlu akropol alanının dışında var olan aşağı şehirde halkın yaşadığı basit ve özensiz şekilde yapılmış yapılar bulunur. Bu yerleşmelerde yüksek seviyeli uzmanlaşmanın da göstergeleri bulunmaktadır. Bunlardan Hassek Höyük yerleşmesi bu dönemde tüm kuzey Suriye koloni yerleşmelerine Kenani tipte çakmaktaşı bıçak üreten bir yerleşmedir (Sürenhagen, 1986).

İkinci bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise bu dönemde Uruk kolonilerinden etki almakla birlikte yerel bir merkez yerleşme olan Arslantepe VIA yerleşmesi ile Uruk ileri karakolu olan Tepecik yerleşmesi bulunur (Frangipane, 2003). Arslantepe VIA yerleşmesi bir koloni yerleşmesinden ziyade, sosyo-politik ve ekonomik düzen olarak Mezopotamya modelini benimsemiş yerel bir merkezi kent-devletidir (Frangipane, 2003). Yerleşmede bulunan tapınak-saray kompleksi sadece dini törenlerin gerçekleştirildiği bir tapınak (B tapınağı), tarımsal ürünün denetiminin ve yeniden dağıtımının gerçekleştirildiği ikinci bir tapınak (A tapınağı) ile tahıl deposu olarak kullanılan yan yana üç odadan oluşan ve çok amaçlı düzeninden dolayı saray olarak adlandırılan bölümden oluşur. A tapınağı, güneydeki depo odası ve bu depo odalarının karşısındaki arşivde bulunan her birinin üzerinde farklı mührün baskısını taşıyan mühür baskıları, ürünün üzerindeki kontrolün göstergeleridir. Mühür baskılarının üzerinde bulunan çok sayıda farklı mühür baskısı, yerleşmede tek bir görevliden ziyade çok sayıda görevli topluluğuna ve bürokrasiye işaret eder (Frangipane, 2002). Bu kamusal alanın kuzeyinde tapınak-saray kompleksi ve dolayısıyla tüm bu etkinliklerden sorumlu olan Arslantepe seçkinlerinin (elitlerin) konutları bulunur (Frangipane, 1996). Tarımsal ürün ile metal

nesne ve seramik üretiminin merkezileştiği, kayıt amacıyla etkin bir mühürleme sisteminin ve yüksek bir bürokrasinin olduğu, güçlü dini, siyasi ve ekonomik kurumları olan Arslantepe VIA yerleşmesinde var olan bu yapı araştırmacı Marcella Frangipane tarafından “Erken Devlet Sisteminin Doğuşu” veya “Erken Merkezi Kent Devleti” olarak tanımlanır (Frangipane, 1996). Frangipane çevrenin hammadde ve diğer ekonomik kaynaklarını denetleyen yönetim işlevine sahip, bölgesel gücü elinde tutan büyük bir merkez yerleşme konumunda olan yerleşmede var olan bütün etkinliklerin merkezileştiği, kayıt amacıyla etkin bir mühürleme sisteminin ve yüksek bir bürokrasinin olduğu, güçlü dini, siyasi ve ekonomik kurumları yapının, araştırmacılar H.J.M.Claessen ve P.Skalnik tarafından ileri sürülen “İlkel Devlet Modeli”ne uyduğunu belirtir (Frangipane, 2002). Bu modele göre kentleşme erken devletin karakteristik özelliği değildir. Yani erken devletin varlığı kentleşmeye bağlı değildir (Claessen ve Skalnik 1993). Bölgede merkezi yönetimi oluşturan Arslantepe VIA yerleşmesi dışındaki yerleşmelerin Arslantepe’nin etrafında tüm ovaya yayılmış küçük köy ve mezralardan oluşması (Frangipane, 1996), Arslantepe yerleşmesindeki yapının Claessen ve Skalnik’in kentleşme olmadan var olan erken/arkaik devlet modeline tümüyle uyduğunun bir diğer göstergesidir. Tüm bunlar Mezopotamya ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi’nin de (Arslantepe VIA) özerk bir şekilde devletin doğma sürecinin içinde yer aldığını ve devletleşme sürecinin tek merkezli (Güney Mezopotamya) ve buradan yayılan bir yapı değil aksine kendine has özellikleri olan, ama birbirleriyle ilişkili çok kutuplu bir süreç olduğunu göstermektedir. Malatya Ovası’nda (Arslantepe VIA) var olan bu “Erken Devlet Modeli”, bölgede kentleşmenin olmamasıyla “Mezopotamya Devlet Modeli”nden ayrılmaktadır (Frangipane, 2001).

Arslantepe VIA yerleşmesindeki tapınak-saray kompleksine ait bir depo olan III nolu odada bulunan çift kalıp tekniğinde arsenikli bakırdan yapılmış 12 ok ucu ve tek kalıp tekniğinde yapılmış ve üçünün üzerinde gümüş kakma süslemeler olan 9 tane kılıç ile yüksek oranda arse-

nikli bakır ve kurşundan yapılmış bir kolye, yerleşmede var olan yüksek düzeyde gelişmiş maden teknolojisi ve uzmanlaşma ile alışım deneylerine işaret eder. Ayrıca yerleşmede kurşun filizinden gümüş çıkarıldığını gösteren kurşun cürufları ve bazı doğal kurşun oksit türleri de bulunmaktadır. Yerleşmede yüksek seviyeli uzmanlığın görüldüğü bir diğer alan da seramik üretimidir. Burada hızlı çarkta sayesinde seramik üretimi serileşmiş ve bazı formlar standartlaşmıştır. Yerleşmede metal nesne ve seramik üretimi merkezileşmiştir.

Ancak araştırmalar bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi’nde çok sık bir yerleşim olgusu olmakla birlikte “kent” tanımına uyan bir yerleşme yerinin olmadığını göstermektedir (Frangipane, 1996). Bölge, merkezi yönetimi oluşturan Arslantepe VIA yerleşmesinin etrafında tüm ovaya yayılmış küçük köy ve mezralardan oluşan bir yapıya sahiptir (Frangipane, 1996). Araştırmacı Marcella Frangipane, Malatya Ovası’ndaki yerleşim modelini en yüksekteki ucunda Arslantepe’nin bulunduğu bir piramide benzetir (Frangipane, 2003). Bölgenin bir diğer bölümü olan Elazığ Bölümü’nde ise yerleşmeler kümeler halinde yoğunlaşmıştır. Farklı büyüklüklerde çok sayıda yerleşimin tespit edildiği bu bölümde Norşuntepe yerleşmesi kapladığı alan açısından önemli yer tutar (Frangipane, 2003). Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ise bu dönemde yerleşim Adıyaman, Urfa ve Gaziantep illerinde kendisini Fırat Nehri boyunca gösterir (Frangipane, 2003). Araştırmacı Marcella Frangipane Doğu Anadolu Bölgesi’nde kentleşmenin olmamasının nedeninin, Anadolu’da yaşayan toplulukların nüfus ve sosyal yapısı ile bölgenin coğrafi yapısından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Frangipane, 1996). Arslantepe’deki bu dönem evleri, bu sosyal yapının temelini çekerdek aileye dayandığını gösterir. Bir ya da iki odadan oluşan bu evler, Mezopotamya’nın geniş aileye dayalı toplumsal yapıya işaret eden üç bölümlü plan tipinden oluşan büyük evlerinden farklıdır. Araştırmacıya göre toplumun geniş ailelerden oluşması, statü hiyerarşisi için ideal bir temel yaratır. Anadolu’da ise bu küçük çekerdek ailelerden dolayı toplum yapısı daha az katmanlardan oluşmaktaydı (Frangipane, 1996).

Mezopotamya'daki bu büyük aileler aynı zamanda geniş ekonomik birimleri de ifade ettiğinden zanaat kurumları ortaya çıkmış ve gelişen uzmanlaşma sonucu oluşan ürünlerin takası, nüfusun aynı yerde yoğunlaşmasını teşvik etmiştir (Frangipane, 1996). Araştırmacıya göre bölgede kentleşme olmamasının ikinci nedeni Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki nüfusun yapısıdır. Bölgedeki nüfus, Kafkas Kültürü etkisi altındaki göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik çiftçiler gibi farklı gruplardan oluşmaktadır. Bu, denetimi elinde bulunduran yönetsel bir gücün (Arslantepe VIA) gelişimine imkan verirken, kentleşmeye doğru olan eğilimi engellemiştir (Frangipane, 2003). Araştırmacıya göre bölgede kentleşme olmamasının son nedeni bölgenin coğrafi yapısıdır. Bölge toprağının verimliliğine ve su kaynaklarının bolluğuna karşın, işlenebilir arazinin vadi ve dağ arası ovalarıyla sınırlı olması ve verimli ovaların küçük olması, bölgenin tarım potansiyelinin gelişimini engellemiştir. Mevcut potansiyel, kentleşmiş geniş bir nüfusu beslemek için yetersiz kalmıştır (Frangipane, 1996).

Görüldüğü gibi Uruk Dönemi kent toplumlarına özgü niteliklerin artık belirgin şekilde görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde ürünün ve iş gücünün üzerindeki kurumsallaşmış politik kurumlar tarafından gerçekleştirilen kontrol (merkezleşme) başlamıştır. Arslantepe VIA yerleşmesindeki oturmuş politik organlarla birlikte, farklı kademelerdeki görevli ve işin varlığına işaret eden çok sayıda ve çeşitlilikteki zengin yönetsel malzeme, bürokrasiyi de içeren bir yönetimin göstergesidir. İleri düzeyde hiyerarşik bir toplum olan Uruk toplumunda monarşik bir yönetimden ziyade farklı politik organlar ile farklı kademelerdeki görevliden dolayı oligarşik bir yönetim yapısı bulunur. Sosyal örgütlenmede ise yönetici sınıf, zanaatkarlar, tüccarlar, işçiler ve çiftçilerden oluşan tabakalaşmış bir yapı bulunur. Hammadde, üretim ve iş gücü tamamen kurumsallaşmış yöneticilerin (elitlerin) kontrolindedir. Bu dönemde var olan uzmanlaşmada üretim artık ev ihtiyacını karşılamının ötesinde ticarete ve elitlerin kullanımına yöneliktir. Yüksek seviyeli uzmanlaşmanın açıkça görüldüğü uzmanlık alanlarından özellikle madencilik ve seramik yapımı alanında teknolojik gelişme

artmıştır. Bu dönemin ekonomisi ise kent toplumlarına özgü ekonomik yapılar olan ve temel girdileri ana ürünler denilen toprak, su ve emeğin kontrolüne dayalı, tarımsal artı ürünün yöneticiler tarafından merkezi olarak depolanarak gerektiğinde yeniden dağıtıldığı ve kamusal etkinlikler ve seçkinlerin etkinliklerini finanse etmede kullanıldığı "Temel Maliye Ekonomisi" ile elitler için gerekli olan prestij/statü nesnelere olarak kullanılan lüks ve egzotik malların üretilmesi veya ticaret yoluyla elde edilmesine dayalı bir ekonomik yapı olan "Refah Maliyesi Ekonomisi"nin bir arada görülmesine dayanır. Refah Maliyesi Ekonomisi, Temel Maliye Ekonomisi'nin gelişmesi sonucunda oluşabilecek bir yapıdır. Yani bu sistemi ayakta tutan ana etmen tarımdır. Temel Maliye Ekonomisi sonucu gelişen tarımsal artı ürün, hem toplumda elitlerin ortaya çıkmasına hem de bu metallerin ticaret yoluyla sağlanmasına olanak verir. Bu dönemde tarımsal artı ürünün depolandığı yer ise tapınaktır. Arslantepe VIA yerleşmesindeki tapınaksaray kompleksinin saray bölümünde bulunan depo odaları tarımsal artı ürünün depolandığı yerlerdir. Hassek Höyük yerleşmesinde ise artı ürün, idari nitelikteki kamu yapılarının bulunduğu akropolde bulunan tahıl ambarında depolanır. Uruk Dönemi sınıflı toplumların da belirgin bir şekilde görüldüğü bir kültürel dönemdir. Bu dönemle birlikte ekonomik ve sosyal sınıflar gelişmiş ve özellikle sınıflar arası ekonomik farklar belirginleşmiştir. Bunun göstergesi ise elit konutları ile alt sınıf konutları ve alt tabakadaki iş gücünün göstergesi olan toplu üretim kaseleridir. Bu dönem organize olmuş uzak mesafeli dış ticaretin yerleşmelerin ekonomisinde önemli rol oynadığı ve ticaretin elitler (yöneticiler) tarafından organize edildiği bir dönemdir. Dönemin kuzey ve güney Mezopotamya yerleşmelerine bitmiş nesne veya hammadde olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi kökenli metaller ile Kenani tipteki çakmaktaşı bıçaklar ihraç edilmektedir (Sürenhagen, 1986; Algaze, 1993). Bu dönem aynı zamanda devletin de ilk tohumlarının atıldığı bir dönemdir.

Sonuç

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin başlangıç evresi kentleşme sürecinin ilk aşaması olan Öncü Kent Dönemi'nin Ubaid ve Uruk dö-

nemleri ile birlikte artık yerleşmelerde kentsel nitelikteki özellikler veya kent toplumlarının sosyal organizasyonundaki temel özellikler görülmeye başlamakla birlikte bu dönem yerleşmeleri henüz gerçek anlamda kent yerleşmeleri değildir. Bu dönemlerden ilki olan Ubaid Dönemi'nde Ubaid yerleşme modeline göre kurulmuş bir ticaret kolonisi olan Değirmentepe yerleşmesi kurumsallaşmış merkezi otorite ve sosyal tabakalaşmadan yoksun, metal üretimi ve ihracatı yapan küçük bir kasaba niteliğindedir. İkinci dönem olan Uruk Dönemi'nin M.Ö.IV.bin yılın başlarına tarihlenen ilk evresinde tamamen yerel Anadolu yerleşmeleri olan Arslantepe VII, Norşuntepe, Korucutepe ve Hacınebi A-BI yerleşmeleri bulunur. Bunlardan Arslantepe VII yerleşmesinde ücretsiz iş gücü ve ürünün toplanıp yeniden dağıtılmasına dayalı bir merkezleşmenin var olduğu idari nitelikte bir tapınak yapısı bulunmaktadır. Norşuntepe ve Hacınebi A-BI yerleşmelerinde de kamusal nitelikteki yapıların varlığı bilinmektedir. Yönetim yapıları ve madencilik alanında ihracata ve elitlerin kullanımına yönelik yüksek seviyeli uzmanlaşmanın bulunduğu bu dönem yerleşmeleri de küçük kasaba türü yerleşmelerdir. Dönemin M.Ö.IV.bin yılın orta ve sonlarına tarihlenen ikinci yarısında ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Uruk yerleşme modeline göre kurulmuş Samsat, Tiladir Tepe ve Şadi Tepe gibi Uruk ticaret ağının idari merkezleri niteliğindeki koloni tipi yerleşmelerin yanı sıra Hassek Höyük ve Hacınebi B2 yerleşmeleri gibi istasyon olarak adlandırılan koloni kasabaları bulunur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise bu dönemde politik ve ekonomik düzen olarak Uruk modelini benimsemiş, çevresindeki mezra ve köy tipi yerleşmeler ile hammadde kaynaklarını denetleyen yerel bölgesel bir merkezi erken-kent devleti olan Arslantepe VIA yerleşmesi bulunur.

Kaynaklar

Algaze, G., (1993). *The Uruk World System: The dynamics of expansion of early mesopotamian civilization*, The University of Chicago Press.

Claessen, H. J. M. ve Skalnik, P., (1993). *Erken devlet, kuramlar, veriler, yorumlar*, (çev). Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi.

Esin, U., (1985). Some small finds from the Chalcolithic occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey, *Studi di Paleontologia in Onore di Salvatore M.Puglisi*: 253-260, (eds). M.Liverani, A.Palmieri, R. Peroni.

Esin, U., (1998). Die Tempel von Değirmentepe Während der Chalkolithischen Obedperiode, *XXXIV.Uluslararası Assirioloji Kongresi*: 659-677.

Frangipane, M., (1996). Doğu Anadolu'da kentleşme modelleri, *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme, Habitat II*: 60-69. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Frangipane, M., (2000). The development of administration from collective to centralized economies in the Mesopotamian world. The Transformation of an Institution from System-Serving to Self-Serving, *Cultural Evolution: Contemporary Viewpoints*: 215-232, (eds). G.M. Feinman, L.Manzanilla.

Frangipane, M., (2001). The transition between two opposing forms of power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd, *TÜBA-AR 4*:1-24, Tübitak yayınları.

Frangipane, M., (2002). *Yakındoğu'da devletin doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Z.Zühre Ilkgelen.

Frangipane, M., (2003). Doğu Anadolu. Son Kalkolitik Çağ, *Arkeo Atlas 2*:12-29.

Harmankaya, S., Tanındı, O. ve Özbaşaran, M., (1998). *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri 3, Kalkolitik*.

Hauptmann, H., (1999). Norşuntepe ve Lidar Höyük, *Kayıp Zamanların Peşinde. Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*: 65-82. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Keleş, R., (1993). *Kentleşme politikası*, İmge Kitabevi.

Sürenhagen, D., (1986). The Dry-Farming Belt. The Uruk Period and Subsequent Developments, *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium*: 7-45. (ed), H.Weiss.

Stein, G. J., (1999). *Rethinking World-Systems. diasporas, colonies and interaction in Uruk Mesopotamia*. The University of Arizona Press.

Tekeli, I., (1997). Kentleşme, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2*:993-996, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.